ELMİ TƏDQİQAT Beynəlxalq Elmi Jurnal. İyun 2026, Cild: 6, Sayı: 6, s. 150–158
SCIENTIFIC RESEARCH International Scientific Journal. June 2026, Volume: 6, Issue: 6, pp. 150–158
DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/60/150-158

ABŞ və Böyük Britaniya təcrübəsində forensik auditin formalaşması

Həsənəli Əliyev

Xülasə. *Məqalədə ABŞ və Böyük Britaniya təcrübəsi əsasında forensik auditin formalaşması, institusional inkişafı və tətbiq xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi forensik auditin maliyyə fırıldaqları, korporativ sui-istifadələr, mənimsəmə halları və iqtisadi cinayətlərin aşkar edilməsində hansı funksiyanı yerinə yetirdiyini müqayisəli şəkildə izah etməkdir. ABŞ təcrübəsində forensik auditin inkişafı iri korporativ qalmaqallar, maliyyə hesabatlılığına inamın zəifləməsi və Sarbanes–Oxley Qanununun qəbulundan sonra daha sistemli xarakter almışdır. Bu modeldə daxili nəzarətin gücləndirilməsi, risklərin erkən müəyyən olunması, məlumat analitikası və texnologiya əsaslı audit alətlərindən istifadə əsas istiqamətlər kimi önə çıxır. Böyük Britaniya təcrübəsində isə forensik audit ümumi hüquq sistemi, məhkəmə prosesləri, ekspert rəyləri və sübutların hüquqi etibarlılığı ilə sıx bağlı şəkildə inkişaf etmişdir. Serious Fraud Office, Financial Reporting Council və National Crime Agency kimi qurumların fəaliyyəti bu sahənin institusional əsaslarını möhkəmləndirmişdir. Aparılan müqayisə göstərir ki, ABŞ modeli daha çox preventiv və texnoloji yanaşmaya, Böyük Britaniya modeli isə hüquqi sübutlandırma və məhkəmə ekspertizasına əsaslanır. Nəticə etibarilə, hər iki təcrübə forensik auditin müasir maliyyə nəzarəti, korporativ şəffaflıq və ictimai etimad baxımından mühüm əhəmiyyət daşıdığını göstərir.*

Açar sözlər: *forensik audit, maliyyə fırıldaqları, korporativ idarəetmə, daxili nəzarət, hüquqi sübutlar, ABŞ təcrübəsi, Böyük Britaniya təcrübəsi*

Xəzər Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: magistr.hasanalimusavi001@gmail.com
Daxil oldu: 8 Mart 2026; Qəbul edildi: 12 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 30 İyun 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Formation of Forensic Audit in the Experience of the USA and Great Britain

Hasanali Aliyev

Abstract. *The article examines the formation, institutional development and practical features of forensic auditing through the experience of the United States and Great Britain. The purpose of the study is to explain, from a comparative perspective, how forensic auditing functions in detecting financial fraud, corporate misconduct, embezzlement and other economic crimes. In the United States, the development of forensic auditing became more systematic after major corporate scandals, the weakening of confidence in financial reporting and the adoption of the Sarbanes-Oxley Act. This model places strong emphasis on internal control, early risk identification, data analytics and the use of technology-based audit tools. In Great Britain, forensic auditing developed more closely in connection with the common law system, court proceedings, expert opinions and the legal reliability of evidence.*

The activity of institutions such as the Serious Fraud Office, the Financial Reporting Council and the National Crime Agency has strengthened the institutional basis of this field. The comparison shows that the American model is more preventive and technology-oriented, while the British model is mainly based on legal evidence and court-oriented expert examination. Therefore, both experiences demonstrate the strategic importance of forensic auditing for modern financial control, corporate transparency and public trust.

Keywords: *forensic audit, financial fraud, corporate governance, internal control, legal evidence, United States experience, Great Britain experience*

Khazar University, Master's student, Baku, Azərbaycan
E-mail: magistr.hasanalimusavi001@gmail.com
Received: 8 March 2026; Accepted: 12 June 2026; Published online: 30 June 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Qloballaşan iqtisadi mühitdə maliyyə münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi, transmilli şirkətlərin fəaliyyətinin genişlənməsi və rəqəmsal əməliyyatların artması maliyyə nəzarətinin daha çevik, sübut əsaslı və risk-yönümlü mexanizmlərlə tamamlanmasını zəruri etmişdir. Bu şəraitdə maliyyə fırıldaqları artıq yalnız mühasibat səhvləri və ya ayrı-ayrı şəxslərin qanunsuz davranışları ilə izah olunmur. Bir çox hallarda belə pozuntular korporativ idarəetmə zəifliyi, daxili nəzarət boşluqları, menecmentin manipulyativ qərarları və maliyyə hesabatlarının məqsədli şəkildə təhrif edilməsi ilə bağlı olur. Buna görə də müasir dövrdə ənənəvi audit mexanizmləri maliyyə pozuntularının aşkarlanması üçün hər zaman kifayət etmir; maliyyə məlumatlarının hüquqi sübut kimi araşdırılmasına və pozuntunun arxasında dayanan davranış modelinin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac yaranır.

Forensik audit bu ehtiyacdan formalaşmış ixtisaslaşmış audit istiqamətidir. Onun əsas xüsusiyyəti maliyyə məlumatlarının yalnız düzgünlük və uyğunluq baxımından deyil, həm də məhkəmə və istintaq proseslərində istifadə oluna biləcək sübut kimi qiymətləndirilməsidir. Bu sahə mühasibat uçotu, audit, hüquq, kriminologiya, informasiya texnologiyaları və risklərin idarə edilməsi elementlərini birləşdirir. Forensik audit pozuntu ehtimallarının müəyyənləşdirilməsi, fırıldaq sxemlərinin izahı, maliyyə axınlarının izlənilməsi, sənədlərin sübut kimi sistemləşdirilməsi və ekspert rəyinin hazırlanması baxımından ənənəvi maliyyə auditindən daha geniş funksiyaya malikdir (Kranacher et al., 2011; Singleton & Singleton, 2010).

Forensik auditin əhəmiyyəti xüsusilə ABŞ və Böyük Britaniya təcrübəsində aydın görünür. ABŞ-da Enron, WorldCom və oxşar korporativ qalmaqallar maliyyə hesabatlılığına, auditor müstəqilliyinə və investor etimadına ciddi zərbə vurmuşdur. Bu hadisələrdən sonra Sarbanes–Oxley Qanununun qəbul edilməsi, Public Company Accounting Oversight Board-un yaradılması və daxili nəzarət tələblərinin sərtləşdirilməsi forensik auditə tələbatı artırmışdır (Sarbanes-Oxley Act, 2002; U.S. Securities and Exchange Commission, 2009). Böyük Britaniyada isə forensik audit daha çox ümumi hüquq ənənəsi, məhkəmə proseslərində sübutların etibarlılığı və ekspert şahid institutunun inkişafı ilə bağlı formalaşmışdır. Serious Fraud Office, Financial Reporting Council və National Crime Agency kimi qurumların fəaliyyəti bu ölkədə iqtisadi cinayətlərə qarşı institusional mexanizmlərin güclənməsinə şərait yaratmışdır (Financial Reporting Council, n.d.; National Crime Agency, n.d.; Serious Fraud Office, n.d.).

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, forensik audit maliyyə nəzarətinin ənənəvi sərhədlərini genişləndirir və fırıldaq risklərinin aşkarlanması, korporativ şəffaflığın artırılması, daxili nəzarətin gücləndirilməsi və məhkəmə prosesləri üçün etibarlı maliyyə sübutlarının hazırlanması baxımından mühüm praktik əhəmiyyət daşıyır. ACFE-nin peşə fırıldaqları üzrə hesabatları da göstərir ki, təşkilatlarda fırıldaq halları müxtəlif sektorları əhatə edir və onların aşkarlanması üçün daha məqsədli araşdırma mexanizmlərinə ehtiyac vardır (Association of Certified Fraud Examiners, 2024). Bu məqalənin məqsədi ABŞ və Böyük Britaniya təcrübəsində forensik auditin formalaşma mərhələlərini, institusional əsaslarını və tətbiq xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə araşdırmaqdır. Məqalədə əsas diqqət bu iki modelin inkişafını sürətləndirən hüquqi-iqtisadi amillərə və onların tətbiq mexanizmləri arasındakı fərqlərə yönəldilir.

Metodlar

Tədqiqat keyfiyyət yönümlü müqayisəli təhlil əsasında aparılmışdır. Məqalədə empirik sorğu və ya statistik modelləşdirmə tətbiq edilməmiş, əsas diqqət hüquqi sənədlərin, peşə standartlarının, institusional məlumatların və elmi ədəbiyyatın təhlilinə yönəldilmişdir. Bu yanaşma seçilmiş mövzunun xarakterinə uyğundur, çünki forensik auditin formalaşması yalnız rəqəmlərlə ölçülən proses deyil; o, eyni zamanda, hüquqi mühit, peşə standartları, institusional quruluş və korporativ idarəetmə ənənələri ilə bağlıdır. Sənəd təhlili metodundan istifadə edilməsi tədqiq olunan sahənin inkişaf məntiqini rəsmi və akademik mənbələr əsasında izah etməyə imkan verir (Bowen, 2009).

Məqalənin informasiya bazasını üç əsas mənbə qrupu təşkil edir. Birinci qrupa ABŞ və Böyük Britaniyanın normativ-hüquqi sənədləri daxildir. ABŞ üzrə Sarbanes–Oxley Act of 2002, PCAOB-un audit standartları və SEC-in daxili nəzarətlə bağlı izahları əsas götürülmüşdür. Böyük Britaniya üzrə isə Fraud Act 2006, Companies Act 2006, Serious Fraud Office, Financial Reporting Council və National Crime Agency tərəfindən təqdim olunan institusional məlumatlar nəzərdən keçirilmişdir. Bu mənbələr forensik auditin hüquqi və tənzimləyici mühitini anlamaq baxımından əsas baza rolunu oynayır.

İkinci mənbə qrupu peşəkar təşkilatların hesabatları və metodoloji materiallarından ibarətdir. ACFE-nin "Report to the Nations" hesabatı fırıldaq risklərinin ümumi mənzərəsini göstərmək üçün istifadə olunmuşdur. AICPA & CIMA-nın forensik və qiymətləndirmə xidmətləri üzrə peşəkar resursları, COSO-nun daxili nəzarət modeli və PCAOB-un audit standartları isə forensik auditin daxili nəzarət, risk qiymətləndirilməsi və sübut toplama ilə bağlı tərəflərinin izahında nəzərə alınmışdır (AICPA & CIMA, n.d.; Association of Certified Fraud Examiners, 2024; COSO, 2013; PCAOB, n.d.-a).

Üçüncü mənbə qrupu forensik audit və fırıldaq araşdırmaları üzrə akademik ədəbiyyatdan ibarətdir. Singleton və Singleton, Kranacher, Riley və Wells, Golden və həmkarları, Rezaee, Nigrini, Wells, Crumbley və digər müəlliflərin əsərləri forensik auditin nəzəri əsaslarının, araşdırma metodlarının və praktik tətbiq sahələrinin izahında istifadə olunmuşdur. Bu mənbələr forensik auditin yalnız hüquqi və institusional tərəflərini deyil, həm də peşəkar bacarıq, etik davranış, məlumat analitikası və araşdırma metodologiyası baxımından mahiyyətini açıqlamağa imkan verir.

Tədqiqatda müqayisə meyarları əvvəlcədən müəyyənləşdirilmişdir. Müqayisə meyarları forensik auditin formalaşma mərhələsi, hüquqi baza, audit yanaşması, auditorun rolu, tətbiq sahələri, peşə təşkilatlarının təsiri, texnologiyaların rolu və məhkəmə proseslərində istifadə imkanları əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Bu meyarlar əsasında ABŞ və Böyük Britaniya modellərinin oxşar və fərqli cəhətləri sistemləşdirilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalə əsasən ikinci mənbələrə, rəsmi sənədlərə və akademik ədəbiyyata əsaslanır. Bu səbəbdən nəticələr konkret şirkətlərin daxili forensik audit

təcrübəsi üzrə sahə araşdırması kimi deyil, daha çox müqayisəli nəzəri və institusional təhlil kimi qiymətləndirilməlidir. Bununla belə, seçilmiş mənbələr mövzunun mahiyyətini açıqlamaq və iki qabaqcıl ölkənin təcrübəsini ümumiləşdirmək üçün kifayət qədər əsas yaradır.

Nəticələr

ABŞ təcrübəsində forensik auditin formalaşması. ABŞ-da forensik auditin inkişafı maliyyə bazarlarının genişlənməsi, korporativ sektorun böyüməsi və şirkətlərdə mülkiyyətlə idarəetmənin bir-birindən ayrılması ilə sıx bağlı olmuşdur. Səhmdar kapitalı hesabına fəaliyyətini genişləndirən şirkətlərdə menecmentin hesabatlılığı daha ciddi məsələ kimi ortaya çıxmış, investorlar üçün təqdim edilən maliyyə məlumatlarının düzgünlüyü bazar etimadının əsas şərtinə çevrilmişdir. Lakin iri korporasiyaların mürəkkəb təşkilati quruluşu, müxtəlif maliyyə alətlərindən istifadə və çoxşaxəli əməliyyatlar fırıldaq risklərini də artırmışdır. Bu şəraitdə forensik audit yalnız pozuntu baş verdikdən sonra aparılan araşdırma deyil, həm də korporativ risklərin əvvəlcədən müəyyən olunmasına xidmət edən xüsusi nəzarət mexanizmi kimi formalaşmışdır.

ABŞ modelinin inkişafında əsas dönüş nöqtələrindən biri 2000-ci illərin əvvəlində baş verən iri korporativ qalmaqallar olmuşdur. Enron və WorldCom hadisələri maliyyə hesabatlarının saxtalaşdırılması, gəlirlərin şişirdilməsi, borcların gizlədilməsi və auditor müstəqilliyinin zəifləməsi kimi problemləri açıq şəkildə göstərmişdir. Bu hadisələrdən sonra auditorların yalnız hesabatların texniki uyğunluğunu yoxlaması kifayət etməmiş, fırıldaq risklərinə daha həssas yanaşması və daxili nəzarət sistemlərini daha dərindən qiymətləndirməsi zəruri olmuşdur. Bu baxımdan forensik audit maliyyə hesabatlılığına etimadın bərpasında mühüm vasitələrdən birinə çevrilmişdir (Golden et al., 2011; Rezaee, 2019a).

Sarbanes–Oxley Qanununun qəbul edilməsi ABŞ-da audit nəzarətinin institusionallaşmasında mühüm mərhələ olmuşdur. Qanun Public Company Accounting Oversight Board-un yaradılmasını nəzərdə tutmuş və ictimai şirkətlərin auditinə müstəqil nəzarət mexanizmi formalaşdırmışdır (Sarbanes-Oxley Act, 2002, § 101). Bununla yanaşı, rəhbərliyin maliyyə hesabatlarına görə məsuliyyəti, audit komitələrinin müstəqilliyi və daxili nəzarət sistemlərinin qiymətləndirilməsi kimi tələblər də gücləndirilmişdir. Xüsusilə SOX-un 404-cü bölməsi daxili nəzarətin effektivliyinin qiymətləndirilməsi baxımından forensik auditin əhəmiyyətini artırmışdır. SEC-in bu bölmə üzrə araşdırmasında da daxili nəzarət üzərində hesabatlılığın maliyyə informasiyasının etibarlılığı ilə birbaşa bağlı olduğu qeyd olunur (U.S. Securities and Exchange Commission, 2009).

PCAOB standartları da ABŞ modelində fırıldaq risklərinə diqqəti artırmışdır. AS 2201 daxili nəzarət üzrə auditin maliyyə hesabatlarının auditi ilə inteqrasiyasını izah edir, AS 2401 isə auditorun maliyyə hesabatlarında fırıldaq nəticəsində yarana biləcək əhəmiyyətli təhrif risklərini nəzərə almasını tələb edir (PCAOB, n.d.-a; PCAOB, n.d.-b). Bu standartlar klassik audit çərçivəsində tətbiq olunsa da, daxili nəzarət boşluqlarının aşkarlanması, qeyri-adi əməliyyatların təhlili və rəhbərliyin nəzarəti aşma ehtimalının qiymətləndirilməsi baxımından forensik audit yanaşmasına yaxınlaşır.

ABŞ təcrübəsində peşəkar təşkilatların da xüsusi rolu vardır. ACFE fırıldaq araşdırmaları və sertifikatlaşdırılmış fırıldaq mütəxəssislərinin hazırlanması sahəsində mühüm təşkilatlardan biri kimi çıxış edir. Onun hesabatlarında peşə fırıldaqlarının növləri, aşkarlanma üsulları və daxili nəzarət mexanizmlərinin rolu sistemli şəkildə təqdim olunur (Association of Certified Fraud Examiners, 2024). AICPA & CIMA isə forensik və qiymətləndirmə xidmətləri üzrə peşəkar resurslar təqdim etməklə bu sahənin ayrıca kompetensiya istiqaməti kimi inkişafına təsir göstərir (AICPA & CIMA, n.d.).

ABŞ modelinin fərqləndirici cəhətlərindən biri də texnologiya əsaslı yanaşmadır. Böyük verilənlər bazaları, elektron əməliyyat izləri, avtomatlaşdırılmış uçot sistemləri və analitik proqramlar fırıldaq risklərinin müəyyən edilməsində geniş istifadə olunur. Benford qanunu, trend təhlili, istisna əməliyyatların seçilməsi və əlaqəli tərəflərlə əməliyyatların izlənilməsi bu baxımdan mühüm metodlar sayılır (Durtschi et al., 2004; Nigrini, 2012). Beləliklə, ABŞ təcrübəsində forensik audit preventiv, risk-yönümlü və texnologiya əsaslı model kimi formalaşmışdır. Bu modelin əsas məqsədi yalnız baş vermiş pozuntunu araşdırmaq deyil, fırıldaq ehtimalı yaradan nəzarət boşluqlarını əvvəlcədən müəyyən etməkdir.

Böyük Britaniya təcrübəsində forensik auditin formalaşması. Böyük Britaniyada forensik auditin inkişafı ABŞ-dan fərqli olaraq daha çox hüquqi və məhkəmə yönümlü mühitdə formalaşmışdır. Ümumi hüquq sistemi, məhkəmə presedentləri, ekspert şahid institutunun əhəmiyyəti və sübutların qəbul edilə bilməsi məsələsi bu sahənin mahiyyətinə ciddi təsir göstərmişdir. Bu modeldə maliyyə pozuntularının araşdırılması yalnız şirkətdaxili risklərin idarə edilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, hüquqi məsuliyyət, cinayət təqibi, mülki mübahisələr və kommersiya arbitrajları ilə əlaqələndirilir.

Böyük Britaniya təcrübəsində forensik auditorun əsas funksiyası çox vaxt məhkəmə və istintaq prosesləri üçün maliyyə sübutlarının hazırlanmasıdır. Buna görə də auditor yalnız maliyyə göstəricilərini təhlil edən mütəxəssis kimi deyil, həm də sübutların mənbəyini, ardıcıllığını və hüquqi etibarlılığını əsaslandıra bilən ekspert kimi çıxış edir. Bu baxımdan forensik auditorun peşəkar mühasibat və audit bilikləri ilə yanaşı, hüquqi prosedurları anlaması və nəticələrini məhkəmə üçün aydın formada təqdim etməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır (Golden et al., 2011; Manning, 2010).

Böyük Britaniyada fırıldaq əməllərinin hüquqi təsnifatı baxımından Fraud Act 2006 mühüm sənədlərdən biridir. Qanun fırıldaq əməlini yalan təqdimat, məlumatı açıqlamamaq və vəzifədən sui-istifadə kimi əsas formalar üzrə izah edir (Fraud Act, 2006). Bu təsnifat forensik audit üçün praktik əhəmiyyət daşıyır, çünki araşdırma zamanı yalnız maliyyə nəticəsi deyil, həmin nəticəyə gətirən davranış modeli də müəyyən edilməlidir. Companies Act 2006 isə şirkətlərin hesabatlılığı, direktorların vəzifələri və auditlə bağlı öhdəliklər baxımından mühüm hüquqi çərçivə yaradır. Bu sənəd maliyyə hesabatlılığının yalnız texniki mühasibat prosesi deyil, həm də korporativ məsuliyyət və idarəetmə məsələsi olduğunu göstərir (Companies Act, 2006).

Böyük Britaniyada forensik auditin institusional inkişafında Serious Fraud Office, Financial Reporting Council və National Crime Agency xüsusi rol oynayır. Serious Fraud Office iri və mürəkkəb fırıldaq, rüşvət və korrupsiya işlərinin araşdırılması və təqibi ilə məşğul olan əsas qurumlardan biridir. Onun fəaliyyətində hüquqşünaslar, müstəntiqlər, maliyyə analitikləri və forensik mühasiblər birgə işləyir ki, bu da maliyyə sübutlarının cinayət təqibi prosesində daha sistemli istifadəsinə imkan yaradır (Serious Fraud Office, n.d.). Financial Reporting Council audit keyfiyyəti, maliyyə hesabatlılığı və korporativ idarəetmə sahəsində tənzimləyici rol oynayır (Financial Reporting Council, n.d.). National Crime Agency və onun tərkibində fəaliyyət göstərən National Economic Crime Centre isə iqtisadi cinayətlərə qarşı dövlət, hüquq-mühafizə və tənzimləyici qurumlar arasında koordinasiyanı gücləndirir (National Crime Agency, n.d.).

Böyük Britaniya modelində rəqəmsal sübutlar, elektron sənədlər, bank əməliyyatları və e-poçt yazışmaları fırıldaq araşdırmalarında mühüm yer tutsa da, əsas vurğu onların hüquqi baxımdan etibarlı şəkildə təqdim olunmasına edilir. Bu səbəbdən Britaniya təcrübəsində forensik audit daha çox hüquqi-sübut əsaslı model kimi xarakterizə olunur. ABŞ yanaşmasından fərqli olaraq burada əsas məqsəd fırıldaq risklərini əvvəlcədən proqnozlaşdırmaqdan çox, baş vermiş və ya şübhə doğuran maliyyə pozuntularını hüquqi baxımdan əsaslandırılmış şəkildə araşdırmaqdır.

ABŞ və Böyük Britaniya modellərinin müqayisəsi. ABŞ və Böyük Britaniya təcrübələri arasında oxşarlıqlar da, ciddi fərqlər də mövcuddur. Hər iki ölkədə forensik audit maliyyə fırıldaqlarının artması, korporativ idarəetmə problemləri və iqtisadi cinayətlərin mürəkkəbləşməsi fonunda inkişaf etmişdir. Hər iki modeldə auditorun işi yalnız maliyyə rəqəmlərini yoxlamaqla məhdudlaşmır; auditor həm də əməliyyatların iqtisadi məntiqini, sənədlərin etibarlılığını, daxili nəzarət sisteminin işləmə səviyyəsini və hüquqi məsuliyyət risklərini nəzərə almalıdır.

Bununla belə, ABŞ modelinin mərkəzində daha çox preventiv nəzarət və risklərin erkən aşkarlanması dayanır. Bu model korporativ idarəetmə, daxili nəzarət, komplayens və texnologiya əsaslı monitorinq mexanizmləri ilə sıx inteqrasiya olunmuşdur. Böyük Britaniya modelində isə əsas ağırlıq hüquqi sübutlandırma, məhkəmə prosesləri və ekspert şahid funksiyası üzərindədir. Bu fərq iki ölkənin hüquqi və institusional ənənələri ilə izah olunur.

Müqayisəli yanaşma göstərir ki, hər iki ölkədə forensik audit maliyyə şəffaflığının qorunmasına xidmət etsə də, onun tətbiq mexanizmləri fərqli institusional əsaslara söykənir. ABŞ modelində daxili nəzarət və risklərin erkən aşkarlanması ön plana çıxdığı halda, Böyük Britaniya modelində sübutların hüquqi etibarlılığı və məhkəmə proseslərində istifadəsi daha mühüm yer tutur. Bu fərqlər Cədvəl 1-də ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, iki ölkənin təcrübəsi eyni məqsədə — maliyyə şəffaflığının qorunmasına və fırıldaq risklərinin azaldılmasına xidmət etsə də, bu məqsədə çatma yolları fərqlidir. ABŞ modeli fırıldaq riskinin mümkün qədər erkən mərhələdə müəyyən olunmasına və şirkət daxilində nəzarət sistemlərinin gücləndirilməsinə yönəlir. Böyük Britaniya modeli isə pozuntu şübhəsi yarandıqdan sonra həmin hadisənin hüquqi baxımdan sübut edilməsi və məsuliyyətin müəyyənləşdirilməsi üzərində qurulur.

Cədvəl 1
ABŞ və Böyük Britaniyada forensik auditin formalaşma və tətbiq xüsusiyyətlərinin müqayisəsi

Müqayisə meyarları	ABŞ təcrübəsi	Böyük Britaniya təcrübəsi
Formalaşma məntiqi	Korporativ qalmaqallar və investor etimadının bərpası ehtiyacı	Məhkəmə yönümlü maliyyə araşdırmaları və hüquqi sübut ehtiyacı
Əsas hüquqi baza	Sarbanes–Oxley Act, PCAOB standartları, SEC tələbləri	Fraud Act 2006, Companies Act 2006, SFO və FRC mexanizmləri
Audit yanaşması	Preventiv, risk-yönümlü və texnologiya əsaslı	Hüquqi, sübut əsaslı və məhkəmə-yönümlü
Forensik auditorun əsas rolu	Risk analitiki, daxili nəzarət və fırıldaq araşdırması mütəxəssisi	Ekspert şahid, maliyyə araşdırmaçısı və məhkəmə üçün sübut hazırlayan mütəxəssis
Tətbiq sahələri	Korporativ sektor, banklar, sığorta, kapital bazarları, dövlət satınalmaları	Məhkəmə prosesləri, arbitraj, kommersiya mübahisələri, iri fırıldaq və korrupsiya işləri
İstifadə olunan metodlar	Məlumat analitikası, Benford qanunu, davamlı audit, daxili nəzarət testləri	Sənəd ekspertizası, hüquqi analiz, sübut zənciri, ekspert rəyi
Peşə və tənzimləyici qurumlar	ACFE, AICPA & CIMA, PCAOB, SEC	SFO, FRC, NCA/NECC, ICAEW, ACCA

Müqayisə meyarları	ABŞ təcrübəsi	Böyük Britaniya təcrübəsi
Texnologiyaların rolu	Yüksək — avtomatlaşdırılmış risk indikatorları və böyük verilənlərdən istifadə genişdir.	Artan səviyyədə, lakin əsas dəyər sübutun hüquqi qəbul edilə bilməsindədir
Daxili auditlə əlaqə	Güclü inteqrasiya mövcuddur	Daha çox konkret araşdırma və mübahisə hallarında istifadə olunur
Məhkəmədə tətbiq	Əsasən araşdırma nəticələrinin dəstəkləyici sübut kimi istifadəsi	Birbaşa ekspert rəyi və şahid ifadəsi kimi istifadəsi
Modelin ümumi xarakteri	Texnologiya əsaslı korporativ nəzarət modeli	Hüquqi-sübut əsaslı ekspertiza modeli

Mənbə: Müəllif tərəfindən Sarbanes–Oxley Act (2002), PCAOB standartları, Fraud Act (2006), Companies Act (2006), ACFE, SFO, FRC və NCA materialları əsasında tərtib edilmişdir.

Bu fərq forensik auditorun peşəkar profilində də özünü göstərir. ABŞ modelində forensik auditor daha çox risk indikatorlarını izləyən, məlumat analitikası alətlərindən istifadə edən və daxili nəzarət sisteminin zəif nöqtələrini müəyyən edən mütəxəssis kimi çıxış edir. Böyük Britaniya modelində isə forensik auditorun məhkəmə qarşısında öz nəticələrini müdafiə etmək, sübutların mənbəyini və etibarlılığını izah etmək, hüquqi tərəflərin suallarına cavab vermək bacarığı daha ön plana çıxır.

Müzakirə və Nəticə

ABŞ və Böyük Britaniya təcrübələrinin müqayisəsi göstərir ki, forensik auditin inkişafı hər bir ölkənin hüquqi sistemi, korporativ idarəetmə ənənələri və maliyyə bazarlarının quruluşu ilə sıx bağlıdır. ABŞ-da forensik auditin preventiv və texnologiya əsaslı model kimi formalaşması daha çox kapital bazarlarının genişliyi, ictimai şirkətlərin çoxluğu və investor etimadının qorunması ehtiyacı ilə izah olunur. Bu səbəbdən ABŞ modelində fırıldaq risklərinin erkən aşkarlanması, daxili nəzarətin gücləndirilməsi və maliyyə hesabatlılığının etibarlılığının təmin edilməsi əsas prioritetlər kimi çıxış edir.

Böyük Britaniyada isə forensik audit daha çox hüquqi sübutlandırma və məhkəmə yönümlü araşdırma mexanizmləri əsasında inkişaf etmişdir. Ümumi hüquq sisteminin təsiri ilə burada ekspert rəyinin məhkəmədə müdafiə oluna bilməsi, sübutların düzgün toplanması və maliyyə faktlarının hüquqi arqumentlərlə əlaqələndirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan Britaniya modelində forensik auditorun nəticəsi yalnız şirkətdaxili risk hesabatı deyil, həm də məhkəmə prosesində istifadə oluna biləcək ekspert mövqeyi kimi qiymətləndirilir.

Forensik auditin mahiyyətini daha aydın göstərən əsas məqamlardan biri onun ənənəvi auditdən fərqidir. Ənənəvi maliyyə auditi əsasən maliyyə hesabatlarının əhəmiyyətli təhriflərdən azad olub-olmadığına dair ağlabatan əminlik verməyə çalışır. Forensik audit isə şübhəli əməliyyatların mahiyyətini, fırıldaq mexanizmini, iştirakçıların davranışını və mümkün zərərin həcmini müəyyən etməyə yönəlir. Bu səbəbdən forensik audit daha dar sahəyə fokuslansa da, araşdırma dərinliyi baxımından daha məqsədli və sübut əsaslı xarakter daşıyır (PCAOB, n.d.-b; Wells, 2017).

ABŞ modelinin əsas üstünlüyü forensik auditin daxili nəzarət, risk menecmenti və komplayens sistemləri ilə inteqrasiya olunmasıdır. Bu yanaşma fırıldaq risklərinin erkən mərhələdə aşkarlanmasına və şübhəli əməliyyatların daha çevik müəyyən edilməsinə imkan verir. Bununla yanaşı, texnologiyaya həddindən artıq güvənmək bəzən insan faktoru, korporativ mədəniyyət və etik zəifliklər kimi riskləri ikinci plana keçirə bilər. Böyük Britaniya modelinin üstünlüyü isə sübutların

hüquqi keyfiyyətinə daha ciddi yanaşmasıdır. Lakin bu modelin daha çox reaktiv xarakter daşıması fırıldaq risklərinin əvvəlcədən qarşısının alınması baxımından müəyyən məhdudiyyət yaradır.

Bu baxımdan hər iki təcrübənin sintezi daha balanslı forensik audit modeli üçün əsas yarada bilər. Effektiv model yalnız məlumat analitikası və texnologiya üzərində qurulmamalı, eyni zamanda hüquqi sübutlandırma, peşəkar skeptisizm, etik məsuliyyət və institusional əməkdaşlıqla tamamlanmalıdır. ABŞ təcrübəsi fırıldaqların erkən aşkarlanması və daxili nəzarətin gücləndirilməsi baxımından, Böyük Britaniya təcrübəsi isə sübutların məhkəmə üçün etibarlı hazırlanması və ekspert rəyinin hüquqi çəkisi baxımından mühüm nümunə təqdim edir.

Forensik auditin gələcək inkişafında rəqəmsal texnologiyaların rolu daha da artacaqdır. Elektron ödənişlər, transsərhəd pul köçürmələri və süni intellekt əsaslı uçot sistemləri yeni fırıldaq riskləri yaradır. Bu risklərin aşkarlanması üçün forensik auditorların məlumat analitikası, kibertəhlükəsizlik, rəqəmsal izlərin qorunması və elektron sübutların hüquqi istifadəsi üzrə bilikləri gücləndirilməlidir. Buna görə də müasir forensik audit həm texnoloji, həm hüquqi, həm də etik baxımdan kompleks yanaşma tələb edən sahə kimi qiymətləndirilməlidir.

Aparılan təhlil göstərir ki, forensik audit müasir maliyyə nəzarəti sistemində ənənəvi auditdən daha geniş və məqsədli funksiyaya malikdir. Bu sahənin əsas vəzifəsi yalnız maliyyə hesabatlarındakı səhvləri müəyyən etmək deyil, həm də fırıldaq mexanizmini, sübut bazasını, davranış modelini və hüquqi nəticələri araşdırmaqdır. Bu baxımdan forensik audit mühasibat uçotu, hüquq, audit, informasiya texnologiyaları və risk idarəetməsinin kəsişməsində formalaşan kompleks peşə sahəsi kimi çıxış edir.

ABŞ təcrübəsi göstərir ki, forensik audit korporativ qalmaqallar, investor etimadının zəifləməsi və maliyyə hesabatlılığı böhranları fonunda daha sistemli inkişaf etmişdir. Sarbanes–Oxley Qanunu, PCAOB-un yaradılması, daxili nəzarət tələblərinin sərtləşdirilməsi və fırıldaq risklərinə risk-yönümlü yanaşma ABŞ modelinin əsasını təşkil edir. Bu modeldə forensik audit daha çox preventiv xarakter daşıyır və daxili nəzarət, risk menecmenti, məlumat analitikası və texnologiya əsaslı monitorinq mexanizmləri ilə əlaqələndirilir.

Böyük Britaniya təcrübəsində isə forensik audit daha çox hüquqi-sübut əsaslı model kimi formalaşmışdır. Fraud Act 2006, Companies Act 2006, Serious Fraud Office, Financial Reporting Council və National Crime Agency kimi hüquqi və institusional mexanizmlər maliyyə pozuntularının məhkəmə və istintaq müstəvisində araşdırılmasına şərait yaratmışdır. Bu modeldə forensik auditorun rolu ekspert rəyinin hazırlanması, sübutların hüquqi etibarlılığının təmin edilməsi və maliyyə faktlarının məhkəmə proseslərində əsaslandırılması ilə bağlıdır.

Müqayisə göstərir ki, ABŞ və Böyük Britaniya modelləri fərqli institusional əsaslara söykənsə də, bir-birini tamamlayan xüsusiyyətlərə malikdir. ABŞ modeli fırıldaq risklərinin erkən aşkarlanması və texnologiya əsaslı nəzarət baxımından, Böyük Britaniya modeli isə hüquqi sübutlandırma və məhkəmə üçün etibarlı maliyyə araşdırması baxımından daha güclüdür. Buna görə də effektiv forensik audit sistemi qurmaq istəyən ölkələr bu iki yanaşmanı mexaniki şəkildə deyil, öz hüquqi, institusional və texnoloji imkanlarına uyğunlaşdıraraq tətbiq etməlidir. Nəticə etibarilə, forensik audit iqtisadi təhlükəsizliyin, korporativ şəffaflığın və ictimai etimadın gücləndirilməsi baxımından mühüm strateji alət kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. AICPA & CIMA. (n.d.). Welcome to a career in forensic and valuation services. AICPA & CIMA. https://www.aicpa-cima.com/resources/landing/welcome-to-a-career-in-forensic-and-valuation-services
2. Association of Certified Fraud Examiners. (2024). Occupational fraud 2024: A report to the nations. ACFE. https://www.acfe.com/report-to-the-nations
3. Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. Qualitative Research Journal, 9(2), 27–40. https://doi.org/10.3316/QRJ0902027
4. Companies Act 2006, c. 46. (2006). Legislation.gov.uk. https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/46/contents
5. COSO. (2013). Internal control — Integrated framework. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission. https://www.coso.org/guidance-on-ic
6. Durtschi, C., Hillison, W., & Pacini, C. (2004). The effective use of Benford's Law to assist in detecting fraud in accounting data. Journal of Forensic Accounting, 5(1), 17–34.
7. Financial Reporting Council. (n.d.). Enforcement cases. FRC. https://www.frc.org.uk/library/enforcement/enforcement-cases/
8. Fraud Act 2006, c. 35. (2006). Legislation.gov.uk. https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/35/contents
9. Golden, T. W., Skalak, S. L., Clayton, M. M., & Pill, J. S. (2011). A guide to forensic accounting investigation (2nd ed.). John Wiley & Sons.
10. Kranacher, M. J., Riley, R., & Wells, J. T. (2011). Forensic accounting and fraud examination. John Wiley & Sons.
11. Manning, G. A. (2010). Financial investigation and forensic accounting (3rd ed.). CRC Press.
12. National Crime Agency. (n.d.). National Economic Crime Centre. NCA. https://www.nationalcrimeagency.gov.uk/what-we-do/national-economic-crime-centre
13. Nigrini, M. J. (2012). Benford's Law: Applications for forensic accounting, auditing, and fraud detection. John Wiley & Sons.
14. Public Company Accounting Oversight Board. (n.d.-a). AS 2201: An audit of internal control over financial reporting that is integrated with an audit of financial statements. PCAOB. https://pcaobus.org/oversight/standards/auditing-standards/details/AS2201
15. Public Company Accounting Oversight Board. (n.d.-b). AS 2401: Consideration of fraud in a financial statement audit. PCAOB. https://pcaobus.org/oversight/standards/auditing-standards/details/AS2401
16. Sarbanes-Oxley Act of 2002, Pub. L. No. 107–204, 116 Stat. 745. (2002). https://pcaobus.org/About/History/Documents/PDFs/Sarbanes_Oxley_Act_of_2002.pdf
17. Serious Fraud Office. (n.d.). Serious Fraud Office. GOV.UK. https://www.gov.uk/government/organisations/serious-fraud-office
18. Singleton, T. W., & Singleton, A. J. (2010). Fraud auditing and forensic accounting (4th ed.). John Wiley & Sons.
19. U.S. Securities and Exchange Commission. (2009). Study of the Sarbanes-Oxley Act of 2002 Section 404 internal control over financial reporting requirements. SEC. https://www.sec.gov/news/studies/2009/sox-404_study.pdf
20. Wells, J. T. (2017). Corporate fraud handbook: Prevention and detection (5th ed.). John Wiley & Sons.